

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№122
(19007)

2017 чылдың
октябрь 17
вторник

Хүннүң үнери — 07:05
Ажары — 17:24
Хүн дурту — 10:18

Садар өртээ хостуг **12+**

Кажан? Каяа? Чүү?

ДУУН

ХЛЕБ БАЙЫРЛАЛЫ

Дуун, октябрь 16-да Бүгү-дегейиниң аш-чем хүнүндө хлеб байырлалын Тываның хлеб олаш кондитер кылыгыларының ажыкчылары демдеглээн. Чылдың 9 айларында республикага 20 муң ажыг тонна хлебти быжырган, хлеб болгаш хлеб-булочка кылыгларын 889,8 рубльге садып-саарган.

БӨГҮН

“ЗАМПОЛИТТИН” РЕЙТИНГИЗИ

Айтырыг-харыы аргазы-биле “Замполит” сайттың ажылдактары регионнарның баштың-арының парлалга албаннарының үрүкчуларының ажык-чарлыын араткан. Тываның Баштыңының парлалга албанының удуртукчузу Анаа Салчак салган айтырларга эки харыылааш, бедик белди алган.

ӨЗҮЛДЕНИН САННАРЫ

Красноярскиниң статистика бөлүмүнүн берген медээлерин караганда Тывада бо хүннерде 3059 херээжен чон бар. Азыраак 55 хуузу азы 91660 кижи хоорайда, а 45 хуузу азы 99 кижи көдээде чурттап турар. Көдээ суурда чурттап турар херээжен улустун ортумак азыраак 65, а хоорай чурттагычтары — 72 хар болган. 2016 чылда өг-бүлө туткан херээжен улустун 291 кижи, а 29 хар назылыг, 218 кижи 14 харлыг, 5 кижи 60-дан улуг харлыг, 11 душтук кыстың намын 16-17 хар болган.

ДААРТА

ЛЕКЦИЯЖЕ ЧАЛААН

Даарта Тываның национал университетиниң төөгү залында болуп турган лекцияның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун моол чилелдер секторунун улуг амыралдыгы Любовь Яковлевна Хертектиң “Национал музейниң фондузунда таңырар” деп солун лекциясынче келтирилген, кызылчыларны кызыктаткан.

КОЛЛЕГИЯ ХУРАЛЫ

Октябрь 19-та Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем иш-иштериниң хуралдаар залында республиканың коллегия хуралынын улуг амыралдыгы парлалган.

БУЯНДАН ЧЕДИРЭЭЛИ

Чылдың улусчу чогаадылга иш-иштериниң октябрь 19-та 18.00 сааттан хоочурап аараан кууларга дуза чедирери “Буяндан хайырла!” деп концерттинче ак сетки чонну, кызылчыларны, кызылдың аалчыларын кызыктаткан.

Тываның ыраккы булуңнарының бирээзи Эрзин кожуунче ажылчын сургакчылаашкынывыстың бир кол сорулгазы — чагыдылга болганда, бир-ле дугаар ук кожууннун почта салбырынга четтивис. Почта салбырының эргелекчизи Чечекмаа Седипкова почтачылары Кежикмаа Шактар-оол, Оюумаа Соянбиле солуннар, чагаалар аайлап, чай чок ажылдаан турлар.

Чечекмаа Даш-ооловна кожуунда «Шын» солуннун чагыдылганын ниити байдалын чай аразында биске таныштырды. Кожуунда 6 сумунун чагыдылгасы мурнунда чылдарнынга деңнээрге, эвээжеп турар. Чүге ындыгыл дээр «Шынны» колдуу улуг назылыг хоочуннар номчуур болгаш, ооң өртээ өскенинден чартык чылда чагыдары берге, ынчангаш хөй кезини 3 айлап чагыдар апарган. Чижээлээрге, Эрзин сумунда 800 ажыг өреге бар болза, оларның чүгле 89-у чагыдылгалыг. Кожуунда эң-не хөй чагыдылгалыг суму — Нарын. Мурнунда чылдарда нарынчылар «Шынны» 200 ажыг чагыдар турган болза, ам ооң чартыгы хире бада берген. Кыдыг-кызыгаар, чедери берге Качык сумунда харылзаа айтыры берге, телевизор көрбейн турарындан «Шын» солуннун чагыдылгасы өске сумуларга бодаарга эки. Сөөлгү чылдарда албан-органнашчылар чагыдылга чок, ооң чылдагааны албан черлеринде тускай чагыдылга акшазы көрдүмзенинден солун-сеткүүл чагытпастан дээрзин Чечекмаа Даш-ооловна дыңнатты.

«Чагыдылганың эвээжээн бир чылдагааны — ажылывысты компьютер программанынче шилчткенден, мурнунда чээлиге-даа чагыдып алып турган болза, ам ындыг чүүл болдунмас. Пенсия алып үде улусту күш-биле албадар эргевис чок. Ынчалза-даа ол-ла хоочуннарывыс, пенсионерлеривис солуннарны үе-шаанда чагыдып ап турарлар. Чогум ийи-чаңгыс номчуттунар аныяк өг-бүлелер бар. Оларга чаа-ла 20 хар ажып

Почтачылар, Кежикмаа Шактар-оол, Оюумаа Соян (артында).

чоруур Чаян Март-оолович Серендуктуң аныяк өг-бүлөзи хамааржыр. Эң улуг назылыг «Шынның» хоочун номчукчуларынга 80 ажыг харлыг Бадыргы, Алдын-кыс Кезегеттилер, Галина Балчыровна Чалдык дээш оон-даа өскелер. Иделкейлиг чагыдып алыкчыларга Каракыс Михайловна Көшкендей, Меңге Маа-Хөөевич Майдыр, Саартай Сояновна Дамдын дээш өскелерни-даа адап болур — деп, ол чугаалады.

«Шын» солун Эрзинге үезинде кээр, чаңгыс-даа келбейн барган деп таварылга болбаан. Эрзинниң 2 почтачызы солуннарны үе-шаанда эзлеринге чедирип берип турар. Кожууннун почтачыларының аразында

эң-не эки ажылдыг кижини Нарын сумунда ажылдап турар. Ол дээрже бүгү назынында почтачылаан Марина Мандаровна Комбу-дур.

Кайы-даа кожуун, суурларның почтазынче кире бээрже, ыяап-ла бир-ийи хоочун солун номчаан олурарын кижини эскерер. Эрзинниң почта салбырында база-ла хоочуннар олуруп тур. Бай-Даг сумундан келген 72 харлыг Яков Донгакович Ендан «Шынның» чаа үндүрүлгезин тудупкан, чугаалажыр-даа чай чок номчуттунуп олур. Эрзинден Диизей Шадаевна Кулдун школага, районнун хереглекчилер ниитилелинге ажылдап, сөөлүндө малчыннап-даа чорааш, бүгү назынында «Шын»

солунну номчуп, чагыдып турарын чугаалады. 48 чыл башкы стажтыг 84 харлыг Галина Балчыровна Чалдык: «Миннип кээримге-ле, «Шын» солунну номчуп олурар мен» — деп баштактанды. Хоочуннар кайызы-даа «Шынны» чагыдып алган болдулар. Олар республикада, делегейде болуп турар болуушкуннарны «Шын» солун дамчыштыр номчуп, билип апылаңгыя неделя санында үнүп турар «Бөмбүрзектин судалы», «Аяк шай», «Сылдыстарның сымыраны» рубрикаларны улуг сонургал-биле номчуп турарын чугааладылар.

Алдынай СОЯН.
Арслан АРАКЧААНЫҢ
тырттырган чуруктары.

«ШЫН» — ТӨӨГҮЛҮГ СОЛУН

«Шын» солуннун 2018 чылдың чагыдылгасы Тываның бүгү почта салбырларында бо хүннерде чоруп турар. Ынчангаш «Шынны» үезинде чагыдып алырынче республиканың ырак-чоок булуңнарында чурттап турар хүндүлүг чонувусту, бижикчилеривисти, номчукчуларывысты кыйгырдывыс!

ПОЧТА ТАВАРЫШТЫР

Индекс	1 айда	3 айда	6 айда
11530 — хуу кижилерге	166,94	500,82	1001,64
31730 — организацияларга	176,94	530,82	1061,64

Чагыдылга-2018

РЕДАКЦИЯДАН БОТТАРЫ КЭЭП АЛЫР КЫЛДЫР ЧАГЫДАР БОЛЗА

Индекс	1 айда	3 айда	6 айда
11530 — хуу кижилерге	96,00	288,00	576,00
31730 — организацияларга	120,00	360,00	720,00

Хүндүлүг чонувус! «Шын» солунну үезинде чагыдып номчуңар!

Хей-аьдывыс бедик болзун!

ЫДЫКТЫГ ДАГНЫҢ
КЫРЫНГА...

Республиканың Күрүне Чөвүлелиниң хуралына Бай-Тайга кожуунунуң Төлээлекчилер хуралының даргазы С.С. Салчак кожуунунуң чурттакчыларының болгаш чүдүлгелиг кижилериниң өмүнээзинден өөрүп четтиришкенин Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолга тывыскаан.

Республика Баштыңы Шолбан Кара-оол Бай-Тайга даан дагырынга чыл санында киржи келген, а бо чылын ол юбилейлиг мөргүлгө чорааш, ыдыктыг буддисти субурганны аңаа тударын аазаан деп, Сергей Салчак бодунуң чугаазында демдеглээн. «Бай-Тайгада Овааны июнь айда дагып турган бис. Ол юбилейлиг болушкун турган. Ынчан Шолбан Валерьевич ол ыдыктыг черге субурган тударын аазаан. Кожуунуң чонунуң өмүнээзинден Силерге, Шолбан Валерьевич, субурган туттурган чаагай сеткилдиг үлөңер дээш өөрүп четтиришкенин илередип тур мен. Ол черни сески Богда-Кегээн ыдыктап каан турган. Ынчангаш кожуунуң чүдүлгелиг кижилеринге улуг өөрүшкүнү ол эккээр, сагыш-сеткилин оожургадыр, бүзүрелди оттурар. Буддизмни сайзырадыр дээш хей чүүлдерни кылган Силер, ол субурган багай уржуктардан чонну камгалаар дээрзинге ханы бүзүрөп тур бис» — деп, Сергей Сээ-Сүрүнович Салчак чугаалаан.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол бодунуң ээлчээнде Бай-Тайга кожуунуң эң бедик черинге буддисти тудугну кылып ажилга идекпейлиг киржилгези дээш чаңгыс чер-чурттугларын өөрүп четтиргенин илергейлээн. Ол ышкаш тыва чоннуң чамдык чаңчылдарын болгаш езулалдарын база улустуң шажын езулалдары эрттирер черлерин хоойлу-биле камгалаарының талазы-биле оң кириген саналын сактып кээринче парламентарийлерни кыйгырган.

Ийи чыл бурунгаар Тываның Баштыңы мынчаар чугаалап турган: «Бистиң өгбелеривистиң ыдыктыг деп санаары Бай-Тайганың бажында улуг Овааже ээлчеглиг үнүүшкүн үезинде мээң бажымга ыңдыг бодал кирип келген. Чүс-чүс чыл дургузунда аңаа кырганнар болгаш чагырыкчылар элээди оолдарның улуг эр кижилер кылдыр хевирлеттинериниң езулалын кылып келген. Ол езулуг эр кижини, төлөптиг эр ээни, төрөл бөлүүнүң болгаш

өг-бүлезиниң баштыңын, хары-салганы бодунга ап шыдаар, өскелерни эдертир аргалыг удуртукчуну дадыктырар кайгамчык чаңчылды бистиң республиканың деңнелинге чүге непередип болбазыл? Ол чорук чаңчылдарны чүгле келир үениң салгалдарына камгалап арттырар арганы тургузар эвес, ыңдыг чаңчыл бар девискээрни айыыл-халаптардан база чайладып болур. Бо бодалдарны документ кылдыр тургузар дээш юристер-биле кады ажилдаар херек».

Ону кандыг янзылыг кылырын — ыдыктыг черлерни чыскаап бижээн, езулалды эрттирериниң чурумун айыткан хоойлу кылдыр бе азы Бай-Тайганың кырынче үнер хунну онзагай хун кылдыр демдеглээр бе? деп айтырыг бар. Ону канчаар эрттирерин утпаан кижилер боттары айты бээр. Оң дугайында боданырын Шолбан Кара-оол хей-ниитиге сүмелээн.

2017 чылдың октябрь 10-да болган республиканың Күрүне Чөвүлелиниң хуралына Тываның Баштыңы буддисти төп комплекстиң тудуу 60 хуу күүсеттинген дээрзин дыңнаткан. Бо ажилды эчизинге чедирер бис дээрзин ол бүзүрөткен, оңдоостурун чон манап турар болгай.

Бай-Тайга даан дагырга, кижиниң сүлдези болгаш хей-аьды көдүрлүр дээрзин сагындыраал. Дагылгаже херэжеженерни баргыспас, ынчалза-даа олар кылган аш-чегин чорудуп болурлар. Бай-Тайганы дагырга, бүгү Тываны дагааны-биле дөмей болур. V болгаш VIII Богда-Кегээннер Моолдан кээп, Бай-Тайганы дагып турганы төөгүдөн билдингир.

Бай-Тайга Тывада эң ыдыктыг даг, ол далай деңнелинден 3129 метр черде турар. Ол дагның дугайында тоолчургу чугаалар хей, күш алып кайгамчык чер деп санап турар. Бай-Тайганы чылдың дагыры чаңчылчаан, аңаа чүгле эр улус киржир. Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол аңаа чылдың киржип турар.

«Бо чугула болушкун-дур, чүге дээрге Бай-Тайганы дагыры бүгү Тываны дагаанынга дөмей» — деп, Тываның Баштыңы санап турар. Оон аңгыда ол ыдыктыг езулал үезинде улуг дээн кожуннарның бирээзиниң эр улустары-биле ужуражып, оларның күзел-чүткүлдерин билип алыры база чугула деп, Шолбан Кара-оол санап турар.

Тываның Баштыңының парлалга албаны.

АНЫЯКТАРНЫҢ БОЛГАШ СТУДЕНТИЛЕР
XIX Бүгү-делегей фестивалыПРЕЗИДЕНТ ПУТИН:
АНЫЯКТАР ДЕЛЕГЕЙНИ
ЭКИЖИДИП ШЫДААР

Россияның Президентизи Владимир Путин Бүгү-делегейниң аныяктарының XIX фестивалының байырлыг аядыышкынын-га киришкен.

Фестивальдың киржикчилеринге байыр чедирип тура, ылап-ла аныяктар боттарының чаа идеялары-биле делегейни экижидип өскерттип шыдаар деп демдеглээш, «Боттарыңарның эң дим болгаш буянның күзелдериниң амыдыралга боттандырыңар. Бүгү-делегейниң аныяктарының болгаш студентилерниң XIX фестивалы ажит-тынган деп чарладым. Амыр-чаагай оруктап, бурунгаар!» — дээрге, адыш часкаашкыннары диңмирей-ле берген.

Кижилерниң аразында чылыг эп-сеткил, найыр-политиктиг байдалдардан, улустарның шажын-чүдүлгезинде болгаш культуразында ылгавырлыг чүүлдерден хамаарышпас деп Владимир Путин демдеглэп, «Делегейде бүгү чүүлдер янзы-бүрү, ооң ыңдыг болганын хундүлөп көөр херек — деп чугаалааш: — Ону бодунуң күзели-биле чаңгыс аайлаар эрге кымда-даа чок» — деп сагындырган.

Россияның Президентизиниң чугаазында кол

чүүл — бот-боттарын удурланыкчылар к көөрүн соксадып, чурттар аразында харыла-га эпиг-чөптүг чорукту дилээри.

РИА Новости

СОЧИДЕ БАРГАН

Сочи болгаш Москва хоорайларга чылдың октябрь 15-22 хуннерде болуп Бүгү-делегейниң аныяктарының XIX фестивалында бистиң республикадан 16 аныяк киржип турар.

Оларның аразында «Тываның аныяктар эвилели» хей-ниити организацияның удузу Эртине Куулар, Кызыл хоорайның негөөредилге төвүнүң ажилдакчызы Юлия Ибраккы Чөөн чүк федералдыг университетти дентизи Сай-Хоо Монгуш дээш өскелер-даа Республиканың Алдан-Маадыр аттыг нац музейиниң аныяк ажилдакчылары фестивал Youth Expo төлевилелинге киржип, Тыва дугай материалдарны делгээр. «Тыва» ансамбли артизи Эрес Ховалыг тыва уран чүүлду делегейниң аныяктарының XIX фестивал киржикчилеринге бараалгадыр.

Делегейниң 150 ажыг чурттарындан 20 хире аныяктар бо фестивалда киржип тура ТР-ниң Аныяктар херектериниң бо спорт яамызының медээлерин

ТЫВАНЫ ТӨЛЕПТИГ ТӨЛЭЭЛЭЭ

Аныяктарның болгаш студентилерниң Бүгү-делегей фестивалы бо чылын Сочи хоорайда болуп эртип турар. А оң байырлыг эгези октябрь 14-те Москва хоорайга найыралдың парады-биле ажиттынып демдеглеттинген. Ук фестивалга делегейниң 150 чурттарындан 20 муң ажыг аныяктар киржип чедип келген. Мындыг улуг хемчээлдиг Бүгү-делегей фестивалы Россияның төөгүзүнде үш дугаар болуп эртип турары бо. Эң баштай 1957 чылда, ийигизи — 1985 чылда Москвага болуп эрткен. А ниити саны-биле бо чылын XIX дугаар фестиваль эртип турар.

Эрткен среда хунүнде Сочи-ге болуп аныяктар фестивалына чөвүлүм Тывадан баар делегацияны Национал музейге байырлыг байдалга чагып үдээн. Чазак даргазының оралакчызы Максим Тунев фестивалга Тываны төлээлээр сорулганы онзап чугаалаан. 1985 чылда XII дугаар фестивалга киржип чораан делегация кижигүннериниң бирээзи, «Саян» ансамблдин директору чораан Светлана Салчак-ковна Сүрүң сактышкыннарын кылган. Ынчан, он ийиги фестивал үезинде, «Саян» ансамбли Москваның барык шупту концерт шөлдериңге, янзы-бүрү хемчеглерге хаара туттунуп турган.

Хоочунуң сактышкынын дыңнааш, фестиваль баар аныяктар хей-аьт кирип, боттарын таныштырып, кандыг сорулгалыг бар чыдарын, фестивальдың кандыг шөлүңге

Тываны канчаар төлээлээрин чугаалап бергеннер. Оларга фестивальдың киржикчилериниң тускай херек демдектерин болгаш волонтерларга сертификаттарны тыпсыр езулал база болган. Ниитизи-биле Тывадан 22 аныяктар кайгамчык онза, чырык, чараш, байырланчыг шуулганга баар аас-кежиктиг болганнар. Олардан 16 кижикол состав, үжү — волонтерлар, 3 кижиги — Тываның делегацияның организакчылары.

Национал музейниң парлалга секретары Мария Наксыл фестивалдың улуг медиа төвүңге даштыкы чурттар болгаш Россияның регионнары-биле деңге барып делгээр инновациялыг Youth Expo төлевилелди таныштырган. Тываның делегезин национал музейниң ажилдакчылары Саяна Лакпаева, Раджу Пильжум, Эрес Нурзат база «Тыва» ансамблдиныраажызы Эрес Ховалыг бараалгадыр. Олар фестивалдың киржикчилеринге октябрь 14-тен 22-ге чедир тыва оюннарга

мастер-класстарны чоруду национал езулалдарны, уларны, чаңчылдарны таныштырып сонугадыр. Сочиде өртип каан, делгелгеге «Хаан шынаазының алдын эртине» салыр, Хаанның болу Кадынның дүрзү-хевирлер (манекеннерни) идик-хевирлер ол олчаандырызын делгекүзүр.

Фестивальды эрттирерин аңгы-аңгы чурттардан, Россияның регионнарындан ниитизи-биле 5000 ажыг волонтерлар дузалажыр. Тайбидээш, демократия дээш, социал чөптүг чоруктуң идеалдар дээш бүгү делегейниң чал салгалы эп-сеткилин каттыштырып, чаңгыс демниин көргүзүр. Ынчангаш аныяктарның болгаш студентилерниң XIX Бүгү-делегей фестивалына бистиң делегациявыс төрзүн Тываның төлөпти-биле төлээлээр дээш чигзиниг чок.

1985 чылда бистиң хоочу коллегавыс Светлана Сюм ооловна Монгуш «Тываның аныяктары» солунуң редактор тургаш, Тывадан журналистер төлээлөп, ыңдыг онза, чараш улуг байырлалга киришкен келген. Ол аныяктарның болгаш студентилерниң делегей чергелиг кайгамчык солун, уттундурбас фестивалына киришкен ам-даа чылы-биле сактып чоруур.

Надежда ЭРГЕЛ
Сергей ЕЛОВИКОВТУ
тырттырган чуруктары

32222 ТОННА КАРТОФЕЛЬ

Республикада кышка белеткел ажилдары адалталып турар. Бо чылын кандаашкынныг, изиг чай болганы-биле республиканың чамдык көдээ ажил-агыйларына чидириглиг болган. Ылаңгыя Барыын-Хемчик, Кызыл, Улуг-Хем, Танды, Сүт-Хөл, Бии-Хем кожууннар каражалыг болганын кожууннарның көдээ ажил-агый эргелелдери демдегледип турар. Баш бурунгаар санаашкыннар езугаар республиканың 7 кожуунунда турар 50 көдээ ажил-агыйга 35,5 млн. рубль түңнүг когаралды чедирген. Агаар-бойдус таарымча чок байдалды тургузуп турза-даа, бүгү республикада көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринде сизген белеткелди доозулган. Оперативтиг медээлер-биле алырга, республиканың 11 кожуунунда ажил-агыйлар сизген белеткелдин 100 хуу ажырааган. Аңаа Тожу (174 хуу), Чоо-Хем (123 хуу), Сүт-Хөл (119 хуу), Танды (101 хуу), Улуг-Хем (110 хуу), Чеди-Хөл (109 хуу), Тес-Хем (109 хуу), Чөөн-Хемчик (106 хуу), Өвүр (104 хуу), Кы-

зыл (102 хуу), Бай-Тайга (101 хуу) кожууннар хамааржыр. А Барыын-Хемчик, Мөңгүн-Тайга, Бии-Хем, Чаа-Хөл кожууннар планын чүс-чүс хуу күүсеткен. Эң-не эвээш көргүзүлгелерлиг кожууннар Тере-Хөл (49 хуу) биле Эрзин (62 хуу) хамааржыр.

Бо хүннерде тараа болгаш сизген ажаалдазы ам-да уламчылап турар. Сүт-Хөл биле Чөөн-Хемчик кожууннар тараа-зын ажаап доозуп алган. Ол ышкаш Чаа-Хем кожуунда В.З. Пироговтуң фермер ажил-агыйы 367 тонна, Танды кожуунда М.А. Санниковтуң фермер ажил-

агыйы 600, «Земля Надежды» (Идегелдин чери) ажил-агый 50 тонна, «Сүт-Хөл» МУБ-та 48, «Ишкин» МУБ-та 120 тонна тарааны ажаап алган. «Каа-Хем», «Туран» көдээ ажил-агыйларында тараа ажаалдазы ам-даа уламчылап турар.

Ниитизи-биле бүгү республикада ам-даа 1045 га черден дүжүт ажаары арткан. Дүжүт ажаалдазының саадаан чылдагааны июль айның ийиги чартында суггур чаыстаанындан чогуур хуусаазында тараа чедир бышпайн барган.

Чеди кожуунда (Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Эрзин, Тес-Хем, Кызыл,

Чаа-Хөл база Улуг-Хем) мал чемисиген ажаалдазы доозулган. «Сыын ажил-агыйы» МУБ мал чемин 506 тоннаны белеткел алган.

Республикада картофель болгаш ногаа аймааның дүжүдүнүң ажаалдазы доозулган. Ниитизи-биле 32222 тонна картофельди, 3458 тонна ногаа аймаан ажаап алган (эрткен чылдан 6,8 хуу хөй). Кандаашкынныг база долу чаап-даа турган болза, республикада картофель дүжүдү эки болган. Кызыл кожуундан Г.А. Кимниң, А.П. Желтухинниң фермер ажил-агыйлары 800 тонна, Танды кожуунда А.М. Санниковтуң фермер ажил-агыйы 120, А.А. Кууларның 180, «Агросоюз» СПК 220 тонна картофельди ажаап алган.

«Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг» губернатор төлөвилелиниң бо чылгы 103 киржикчизиниң кыштагларында кажаа-хораа, чурттаар оран-сава тудуу доозулган. Чүгүле 3 киржикчизиниң (Мөңгүн-Тайганың Каргы сумузу, Өвүр кожуунуң Хандагайты, Бай-Тайганың Хемчик сумузу) тудуун шефчилерниң күжү-биле бо хүннерде доозар планыг. Ук төлөвилелдин киржикчилериниң кышкы мал чеминиң белеткелди 99 хуу күүсеттинген.

Бистиң корр.

Мергежил

СТУДЕНТИЛЕР-БИЛЕ
УЖУРАЖЫЛГА

Кызылдың хоорай судунуң дузалакчызы Д.А. Бегзи Тываның күрүне университетиниң юридиктиг факультетиниң бирги курсчулары-биле ужурашкан. Барык бир шак үжен минутаның дургузунда шииткекчиниң дузалакчызы «Юрист мергежилче кирип-де» деп лекцияны номчаан.

Чаа-ла школа дооскан 50 ажыг бирги курсчулардан айттырылглар куттула-ла берген: истекчининиң болгаш шииткекчининиң мергежилниң дугайында, кижиниң салым-чолунга хамаарыштыр шиитпир хүлээп алыры берге бе, дээди өөредилге черинге өөренип турган үезинде кандыг эртемнерни ол улуг сонугааныл база кандыг онза нарын кемниг херектер оон сагыжыга артканыл дээш, оон-даа өске айттырылглар Дмитрий Александрович практикадан чижектерни ажыглап тургаш, долу харыларны берген.

Аныяк оолдар, уруглар солун лекцияны номчуп таныштырганы дээш четтиргенин илеретпишаан, моон-даа соңгаар аңгы-аңгы темалыг лекцияларны номчуурун күззэннер.

Кызылдың хоорай судунуң парлалга албаны.

Бижикчининиң сүмези, бодады

Үе-шагның агымының дайы-биле өскерлишкын-дер болуп-ла турар. Ындыг-даа болза, чоннуң тура-соруу бурунгаар чүткүлү күштүг дизе частырыг чок. Хоорайда-даа, көдээ-даа улус бажың-балгатты тудуп, кылып ап турар. Чоннуң амыдыралының кол дөзү көдээ черлерден үнер деп бодаар мен. Тараа-быдаазын тарып, мал-маганын-даа өстүр азырап болур.

Көдээде чурттап турар чон амыдыралынче үстүкү чер-нүдүртүлгасы улуг кичээнге-улаары артык эвес.

АМЫДЫРАЛДЫҢ КОЛ ДӨЗҮ
КӨДЭЭ ЧЕРДЕ

Бир кол чүве корум-чурум-дур. Кайы хоорай азы суур эңки корум-чурумнугүл деп чарыштан хоорайлар болгаш суурлар аразына чыл санында эрттирип, түңнелдерни үндүрүп көрзе кандыгыл? Чалыы чараш кыс уруглар-даа, оолдар-даа дерзии өлүрүкчүлөрнүн холундан азы боттары амы-тынынга четтине бээр таварылгалар бар апарган. Бурунгу тыва өгбелеривистин биче сеткилдиг хүндүлээчел чоруун утпазы чугула.

Арага деп ажыг сугну тыва

кижи ишпезин, делегейге дел-гереп, ады алдаржызын. Бүгү-ле эки чүвеже чүткүп чоруурун тыва чонумга күзээр-дир мен.

Чазактың аныяктарга чорудуп турар янзы-бүрү төлөвилелдерин онзагай деп демдегледип тур мен. Ылаңгыя «Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг» деп төлөвилелди кончуг эки деп санап, деткир мен. Чүге дээрге, «Хойлуг кижжи каас, инектиг кижжи тодуг» дээр болгай. Малдыг кижжи хырнындан ашта-вас, эктинден элевес.

Сандю ТЮЛЮШ.

Хамаатыларның эрге-ажыктарының
камгалалында

КОМПЕНСАЦИЯНЫ ТӨЛЭЭН

Уруун школа назы четпээн өөредилге организациязынга тургусканы дээш ада-иелерниң төлөвилериниң кезинге компенсация төлөвилерин боттандырбайн турда прокуратура киришкен.

Эрзин кожуунуң прокуратуразы школа назы четпээн өөредилге организацияларына уругну тургусканы дээш ада-иелериниң (хоойлу езугаар төлээлериниң) төлөвилериниң кезинге ай санында компенсация алыр эргезиниң хажыттынып турарын илереткен. 2012 чылдың декабрь 29-та «Россия Федерациясында өөредилге дугайында» №273-ФХ Федералдыг хоойлунуң 65 чүүлүгү дүүштүр школа назы четпээннерниң өөредилге программаны күүседип турар өөредилге организацияларына чоруп турар уругларның кижизидилгезинге болгаш өөредилгезинге материалдыг деткимче көргүзүр сорулга-биле оларның ада-иелеринге (хоойлу езугаар төлээлеринге) компенсацияны Россия Федерациязының субъектизиниң нормативтиг эрге-хоойлу актызында доктаадып тургускан хемчээлге төлээр. Компенсацияны өөредилге организациязынга уругну хайгаарап база азырап турганы дээш ада-иелерниң бирээзи алыр эргелиг.

2014 чылдың март 24-те Тыва Республиканың Чааань «Школа назы четпээн өөредилгениң өөредилге программаны күүседип турар өөредилге организацияларына чоруп турар уругларның ада-иелериниң (хоойлу

езугаар төлээлериниң) уругну хайгаарап база азырап турганы дээш төлөвилериниң кезинге компенсация дугайында» №107 доктаалында компенсация дээш билдиришкын кириериниң чурумун тодараткан.

2016 чылдың январь 25-те Эрзин кожуунуң чагыргазының «Эрзин кожуунуң муниципалдыг өөредилге организацияларында школа назы четпээн өөредилгениң өөредилге программаны шигээди ап турар уругларны хайгаарап база азырап турганы дээш ада-иелерниң төлөвилериниң хемчээлин доктаадып тургузарының дугайында» №19 доктаалында 2016 чылдың март 1-ден эгелээш уругларны хайгаарап база азырап турганы дээш ада-иелерниң төлөвилерин 2700 рубль кылдыр доктаадып тургускан.

2017 чылдың сентябрь 1-ниң байдалын езугаар Эрзин кожуунуң уругларын тургусканы дээш ада-иелерге төлээр компенсация талазы-биле өрөзи 2017 чылдың апрель — май айларда 427 муң рубль болганын прокурор хыналдазы илереткен. Ада-иелер төлөвилерин долузу-биле кириген, олар эргежок чугула документиленери база дужааган дээрзин айтыр апар.

Прокурор хыналдазының документиленери сайгарып көргөн соонда хажыдышкын-нары чайлаткан. Уругларын өөредилге черинге тургусканы дээш ада-иелерге эгидер ужурлук компенсацияны бүрүнү-биле төлээн.

Антонина ОНДАР,
Эрзин кожуунуң
прокурорунуң оралакчызы.

Чаа ном

ШКОЛАНЫҢ ТӨӨГҮЗҮ

Амыдырал-чуртталгада Бистиң өөренип чораан чылдарымыс, төрзэн шко-лавыс-биле холбашкан сак-чышкыннар эң-не эргим болгаш үнелиг.

Туранның 2 дугаар школазын-рокта чаа Ольга Михайловна чырыкче парладып тургени «Школаның төөгүзү» номунуң таныштырылгасы ырлыг байдалга болуп эрткен. а республиканың аңгы-аңгы уңнарында амыдырал-чурт-чоруур бо школаның доозук-лары, школага ажылдап чо-н башкылары чыгып келген. Ольга Михайловна — респуб-ада ат-сураглыг, билдин-башкыларның бирээзи. Ол эң Тывазының езулуг-ла-иотчу, төлөпиг уруу.

Өрзэн чери, ада-өгбениниң фамилиязы дээрге эң-не кыг чүүл-дүр. Ол дээрге үткел, чоргаарал дээрзин кы чонга бадыткап шыдаан.

Ол бо номунда школаның хөгжүлдизинче, өөредилге-кижизидилге айтырылганынче, чаагайжыдылгаче кол кичээ-гейни угландырган.

Автор номун таныштырып тура, ында кирген школаның баштайгы директорундан эгелээш кижилерниң хууда салым-чолунуң төөгүзүнүң дугайында тайылбырлап чугаалаан. Ольга Михайловнаның чырыкче үндүрген номун — онзагай бай-лаавыс, ыдыктыг номувус-тур деп үнеледим.

Школаның төөгүзүндө шупту чүве каалама орук дег болбаан. Чижээлээрге, дайын чылдарын-да бүгү бергелерни шыдажып эрткени. Төөгү бижири берге ажыл. Хөй үе, саннар, фактылар, шинчилелдер, ужуражыш-кыннар херек болгай. Ол хире улуг ажылды кылганы база школавыстың төөгүзүн номнуң арыннарынга үндүргени дээш, дуңмамга өөрүп четтиргеними

сеткилим ханызындан илередип олур мен.

Ажык-дузалыг, онза солун чаа ном аныяк-өскенни, өөреникчилерни ажил-ишке чүткүлдүг, кызымак, зрес-кежээ, эки кижилер кылдыр өстүрүп кижизидеринге өөредилгиг болуру чугаажок.

Школавыска ажылдап чо-раан хоочуннарымыстан, башкыларымыстан, ылаңгыя доозукчуларымыстан, амгы үениң өөреникчилеринден төрзэн шко-лавыстың төөгүзүн улаштыр чыып, «Школаның төөгүзү» деп номнуң ийиги томун чырыкче парлап үндүрерин күзээр-дир мен.

Өскен-төрзэн школамның башкыларынга, аныяк салгалын-га тайың болгаш тодуг-догаа чуртталганы, сайзыралды, быжыг кадыкшылды, узун назылаа-рын, амыдырал-чуртталгазынга ак орукту күзедим!

Светлана ЛАПЧАА,
РФ-тиң өөредилгезиниң
хүндүлүг ажылдакчызы.
Өөк суур.

Чеди чүзүн малымайны

Тускай арын

Хоочуннуң сүмези

Сарлык малды өгбелеривис бичии турар үемден бээр кадарып, өстүрүп чораанын сактыр мен. Бис ынчан Бай-Тайга кожууннуң Шындазын деп черниң Белдээ-Өдекке турган бис. Ынчан 1946 чылдың эгези. Дайын төнчүзүндө кончуг берге үе турган болгаш, чоннуң амыдырап чурттаарынга, ажы-төлүн азыраарынга берге үелер турган. Чединмес өг-бүлелерге чоок төрөлдери артыкшылдыг аш-чемин берип, тыва чон төрөл-аймак аайы-биле демниң, кожа-хелбээ амыдырап, мал-маганын демнежиң, карактажып азыраар турган.

Эң ынаныштыг мал — сарлык. Кажаа-хораа-даа херээ чок, чайын кужур чылгадып алыр. Кол ажылдарга шарыларны ажыглаар. Көжерде, ыяштаарда, ырак эвес чорук кылып, ыңай-бээр баарда, аът ышкаш мунуп-даа алыр. Чааш шарыларны чер чардыраарынга база ажыглаар.

Бай-Талга «Сталин» колхоз турда, тайгаже көжерде, мал-чиннарны алды хире сарлык шарылары-биле көжүрүп турганын көргөн мен. Олар чайлаглап бистиң чанывыска көжүп кээр. Ол үеде улуг шарыларны аргадан тудуг ыяжы сөөртүрү-биле база ажыглап турган. Олар шыырак болгаш, үш, дөрт чудуктарны хары угда оруу берге, кадыр черлерден ажык черлерге ушта сөөртүп эккеп турган, а аъттар чүгле чаңгыстап сөөртүр.

Ачам суг сарлыктары-биле ийи хайнак шарылыг чораан. Көжерде, аар чүгүн (өг ыяжы, тараа) оларга чүдүрер. Төрезин баалааш, инек-биле кады салгаш, ай дээр. Чааш кылдыр өөредип каан сарлык бугазынга база көжерде чүдүрер. Бир онзагай ажыглаар чүүлү — сарлыктын кудуруун белин дургаар узун дүгүн кыргааш, чеп аргамчы, узун дын, мончар, өг базыктары болгаш өг курун эжип, ээрип алырга, өлге тоовас, быжыг болур. Ооң кежин дүгү-биле кара сугга суккаш, чыдыдып алгаш, барба, таалың кылып, ширтек орнунга ажыглаар. Бызаазының кештерин эки идээлеп тургаш, хөрөктээш, үгдешки кылып алыр. Идик оду база кылып ап турган.

Тибет чон дугайында американ аян-чорукчу бодунуң номунда, кинозунда кончуг таптыг бижип көргүскен. Ында сарлыктын улуг шыырак, ак бугалары тосчүс, муң килограмм ажып турар деп бижээ. Тибетчилер езулуг тывалар дег амыдырап турарын көргүскен. Оон алгаш көөрге, сарлыктын ук төөгүзү Тибеттен келген дизе чазыг чок. Сарлык мал ол дагы черлерни кезий чурттаан, көшкүн чоннарның амыдыралынга көжерде ажыглап чорааны илдең.

Бо хуннерде ол чурттарда сарлык малды ам-даа азырап, өстүрүп турар. Тожунуң өдүгөн тайгазының артында изиг аржаан бар. Аңаа сарлык кадарып чораан аныяк буряттар келгеш, аржаанга кирип ап турда, төвүт чон дугайында оларның чугаазындан билип алган мен. Буряттарның чурттап турар чери Тожудан ырак эвес, 2 км ажыг, оон тура аъттыг келгенер.

Бежен чылдар үезинде Мөңгүн-Тайганың девискээри Бай-Тайгага хамааржыр турда, хан аарыглыг дээш дыка хей сарлыкты аңаа эккелген. Оларны ачам Доктуу ирем-биле 400 ажыг башты күске чедир кадарып чайлаан. Оларның аразынга 20 ажыг сарлык бугалары турган. Оларны Дастыг-Кара-Сугга чайлаткаш, күзүн Ак-Теректин Хемчик унунга

шуптузун чүк машиналарынга чүдүргеш чорудупкан. Ынчан кончуг улуг бугаларны чүдүрер дээш, тудуп шыдаваан, оларны боолап тургаш чүдүрген дээр чораан. Арткан 40 аныяк сарлыктын болгаш 126 бызааның ханын хынап көргеш, кыштадыры-биле арттырып каан.

Ачам биле Доктуу ирем 4 сарлык хуннарны чазын ыяш сөөртүр кылдыр ажыглаары-биле өөредип алган. Бирээзи дыка чааш, аът орнунга мунуп алыр. Мунарда, эзертеп алыр, ыяш сөөртүрде, кудургалап, хөндүргелеп алыр тускай кончуг, ыңгыржактыг. Шарыларның ооргазы үрелбезин дээш, хөлчөк кылын чонак кылып алыр.

Сарлык-биле кады өскен инектер оларга чаңгып калган, кады чоруур. Тас инек бугазы кыс сарлыктарны эдерип каарга, бызаазы улуг шыырак болур. Кыс бызаа болза улуг сөөккүр инек болур. Төрүптөргө, ол инектин сүдү хоюг, шай сүттээрге, амданы бир аңгы. Сарлыктын бызаазы эр болза, кончуг шыырак хайнак шары болур.

Ачам сугга өле, хүрең шарылар турган, шыыраа 600 кг ажыг. Аалдар көжерде, оларны ачылаар. Шыырак боорга «Беларусь» деп шолалап-даа алган турарлар. Кыс дүңмам шарыларны мунуп алгаш, мал-маганын көөр, тооруктаар, каттаар. Кожалары ол шарыны өпояаның шарызы дээр. Улус ачылап кээрге, шарызын четкеш, төрези-биле ачылаан кижиге эккеп бээр. Ачам сарлыгы тарай ойттай бээрге, тайгырып алгырага, дораан-на бөлдүнчүп, орукче ээл кылаш-тажып бадыптарлар. Малды азырап өөредип алырга, топтуг-томаанның, ээзиниң үнүн безин таныыр, а өске кижиге кээрге, шупту турупкаш, бажын көдүргеш, кайгап тургулаар боор чүве.

1963 чылда Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумунуң бирги курузун дооскаш, келиримге, улуг улустуң сүмези-биле Мөңгүн-Тайга кожуундан 10 хунан бугажыктарны сүрүп ажырап даалга берген. Ынчан 7 ай эгезинде ачам суг сарлык фермазынга кадарчылап, авам саанчылап турган. Ачам сугнуң бугалары бичии, бызаалары ырбыска боорга, хан солушкуну кылыр сорулга-биле ол ажылды ыяап-ла кылыр уjurлуг.

Ол черниң чону-биле эки таныжар, төрөлдериң боорга, Карыш кудамны, Данар-оол Иргитти, а ачамның орнунга мени чоруткан. Үш-Оваалап ашкаш, Тоолайлыглааш, Каргыга четкеш, алыр сарлык бугажыктарын сүрүп алгаш, Каргы баштап Саадак арттааш, 7 хонгаш чедип келдиз. Бистиң сарлыгывыска кадыптарывыска, элээн ылгалдыг болган. Кажан сарлыктарны эдериштерер үези келирге, кырган, улуг бугаларны ылгааш, садып чорудупкан. Малдың уксаазын экижидери ол. Бурун шагдан

тыва чон ажы-төлүн өглээрде, ырак черден кеннээттерни ап чораан болгай.

«Тээли» совхоз турар үеде Бай-Тал ооң салбыры турган. Аңаа баштай бригадирлеп ажылдай бергенимде, 1970 чылда, салбыр зоотехниги кылдыр томуйлаан. Сарлыктар саны 300 ажыг, үш кодан турган. Совхозтуң кол экономизи Макаар Сат чайгы үеде аныяк сарлыктарны, бызааларны деңзилээш, кадарчыларынга немелде деңзи дээш шалың төлевирин тургускан. Ол чүүл мал бажын, чаш бызааларны камгалап өстүреринге кончуг дузалаан. Чүл дээрге 5 айдан 10 айга чедир малдың шуптузун ай санында деңзилеп турган. Мал чайлаар черлерге 1

Мандай-оол Доос база бодум белеткенип алдым. Ынчан Бай-Тал «Тээли» совхозтуң эң хей мал-маганның салбыры болгаш хой, өшкү кыргында, чуурда, тайгадан баткаш, Ийи-Тейге чедиргеш, оочурлаар, аңаа 7, 8 хонук херек. Малчиннар черге одагланып, чаас-бораанныңда бергедежиң турарын кончуг эки тайылбырлап саналдааннар. Тускай экономиктиг сан-фактыларга бадыткаан саналды меңээ дааскан. Ону кысказы-биле тайылбырлап тура, Бай-Тал аңгы совхоз апаар болза, чылда 77 муң ажыг орулгалыг болур деп чугаалаарымга, Тока дарга чөпшээрешкеш, ону көдээ ажыл-агый яамызы-биле чугаалашкаш, харызын бээр бис дээн. Улус адыш часкап деткээн.

тонна чедир деңзилерни саткаш, тускай деңзилээр улуг кажаалар туткаш, салган. Ол черлер Чинге-Хем, Оргулааш, Улуг-Ала-Белиг, Биче-Шуйга турган. Сарлык кадарчылары ынчан немелде деңзи дээш 300-500 рубль чедир акшаны чайгы, күскү үелерде ап турган. Чаңгыс-даа мал бажы тудавас, 100 башка онааштыр сарлыгының бызааларын онча-менди доруктуруп, өстүрүп турган болгаш, сарлык бажы өзүп турган. Күрүнеге чүгле 5-6 харлыг шары-буганы азы кырганнын дужаап турдувус. Шаа мынчаар ажылдаарга, сарлыкчыларга улуг сонуургалды оттурар, үезинде бызааларны деңзиледип, каш килди немээнин дораан билип алырлар. Кижиге бүрүзүнүң көргүзүглерин тускай дептерге бижээш, санап үндүрүп турган. Чай дургузунда шыырак бызаалар 120-130 кил чедир өзер.

1972 чылдың күзүнүндө бистиң кожуунга Тока дарга келгеш, Бай-Талдың малчиннарының амыдыралын, ажыл-ижин сонуургап кезээн. Туралыг, Даштыг-Тей хойжу бригадаларының малчиннарынга четкеш, даргаларга, меңээ хурал эрттирер деп айтышкын берген. Кезээ клубка коммунистер биле малчиннарның каттышкан хуралынга С. К.-Х. Тока-биле ужуражылга болган. Ол хуралга Бай-Тал салбырын аңгы совхоз кылдыр тургузар дугайында саналдаарын коммунист малчиннарга сүмелзэн мен. Чүлүдүм акый, Эрелчин честей, Очуроол Монгуш, Төрөштей Салчак,

1973 чылдың апрель 10-да Бай-Талды аңгы совхоз кылдыр тургускан. Тускай эртемниглерниң аразындан мал харыылаар зоотехнигинге мени томуйлаан. Совхоз тургустунгаш, сарлык малды сайзырадырынга кончуг улуг идигни берген. Чаа тургустунган совхозка сарлыкчыларның хей-аъды көдүрлүп, төрүүр 100 сарлыктан 100 бызааны кокай бөрүге алыспайн камгалап ап турган.

Күрүнеге чүгле 5, 6 харлыг шарыларны, кырган сарлыктарны дужаап турган. Сарлык бажы көвүдөп өскен. Өске черлерден садып алыры-биле келген улустарга тускай керээзугаар садып турдувус. Сарлык садып алыр дээш, Соңгу Кавказтың «Ленин» колхозундан тускай төлээлер келген. 120 башты, 2 аныяк буганы бердивис. Ийи ай чедип турда зоотехниги сарлыктарның даваннары аараан, балыглаан деп чедип келген. Чылдагаанын кончуг таптыг тайылбырлааш, бижип бердим. Бир ай болганда чагаа келген. Бистиң сүмелзэнивис-биле колхозтуң чон хуралын чыгаш, сарлыктарны кым кадарарын сүмелешкен. Дагыг, сериин, бедик черге кадарар дээрге, фронтуга чораан 2 улуг кижиге бистер кадаралы деп чөпшээрешкен. Оларның кол негелдези — турар черинге бичии бажың тудуп бээрин дилээн. Сарлыктарны Кавказтың бедик мээстеринче сүрүптөргө, буттары дораан эттинген деп дыка өөрүшкүлүг чагаа алдым. 2011 чылда төп телевидение дамчыдылганын

ол сарлыктарны Кавказта көвүдөп турарын көргүскен. дамчыдылганы бистиң сарлыктарымыс өң-чүзүн аайы-би кончуг таптыг көзүлгөн, сарлык көк өңнүг, чүзүннери безин хевээр болган.

Кажан мени партия райком «Кара-Хөл» совхозка директорлап ажылдаары-биле айтышкын бээрге, ынаар шилчээм. Ол үеде «Бай-Тал» совхоз сарлыгы өскөн. Хемнер саны коданнар турган. Ниити б саны 2166 четкен, ооң иштин төрүүрү 981 баш. Шуй салгырынга төрүүр сарлык 507, а ниити саны 1261 баш. Кара-Хөл төрүүр сарлык 510, а ниити биле 1144 баш турган. Ниити жуунга төрүүр сарлыктын саны муң четкен, а ниити бажы — 45. А 1985 чылда бо көргүзүг 84 баш четкен.

Ам бо хуннерде кожуун сарлык бажы 2043 баш бо. Кажаа-хораа тутпас, сиген-ш биилге негелде чок малды камгалап, кадагалап албаанымыс ынаан. Чаш бызаалары иезинден төрүттүнгеш, шаразын иези арыды чылгаптарга, элечейин туруп келгеш, иезиниң эмгегин эмген соонда, күш кирип, баскылапкаш, сергей бээр. А шак болгаш, иезин эдерип и лаштаптар. Часкы шокар хара төрөөн бызаалары доңмас, чү дээрге семдер дүктүг, ханы кончуг улус кончуг эки билер, а кир, сүткүр аныяк сарлыктар аныянда-ла ылгап тодарады. Сүдү эвээш сарлыктарның бызаалары бичии, ырбыска болур сүдү эрте соглуп каар.

Сарлыктарны өстүрери чугула, ол Тожунуң ивилери-биле дөмей мал-дыр. Эки кадарып, ка дагалаар. Ооң чүгле эъдин чиги дээш азыраар болза, дөмей-ле төнүп каар. ССРЭ дүжүп, ажыл агыйлар хоозурап каарга, акша шалың орнунга сарлыктарны үлежиң ап, өөр-өөрү-биле соккаш, садып турган. Ынчангаш Бай-Тайга кожууннуң сарлык кончуг дүрген кызырылган. Бо хуннерде чүгле 1000 ажыг баш арткан. Бир эвес бо-ла хевээр кандыг-даа хемчег албас болза, сарлыгымыс салаа базып санаар кылдыр кызырлыр деп барган. Бо талазы-биле Көдээ ажыл-агый яамызы шийтпирлиг хемчег алыр болза эки. Оон аңгыда сарлыктарның уксаазын экижидип, Моолдан-даа болза шыырак молдурга, бугажыктардан шилип, садып эккелгеш, салыры күзенчиг. Бо ажыл ак сеткилдиг, зоотехник эртемни эки билер, тускай эртемниглерден кол хамааржыр. Бир эвес херек болза дузалап-даа болур мен. Тывага туризмни сайзырадырынга сарлык малды көвүдөдир өстүрери күзенчиг.

Тибет чурттуг сарлык малды кадарыңар. Дидим малчин араңдар кымнар барыңар. Черим-чуртум каастакчызы өзүп турар. «Че-ве» дишкеш, өстүрүңер тыва чонун. Октябрь ТАРГЫН. Тээли суг

Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан

МААДЫР ЧЕСТЕВИС — Тиилелгелиг киж

Чоокта чаа сентябрь 21-де үнген №111 «Шын» солунга «Даайларым» деп эгелиг чүүлүдү номчудум. Солунга үнген-даа болза, чагааны харыылавааска кайын боор дээш бижи олур мен. Ийе, Совет Эвилелиниң Маадыры Чүргүй-оол Хомуш-Тес-Хемге чурттап чораан.

Маадырның бистиң черивиске канчап кел-чонумга төөгүп берейн. Мээң калган (бээм) Чиңмит Эртине дээрзи 2 оол, 2 чүрүчораан. Олар малчын арааттар. Кадамны (уууну) Чаңмай Бычак дээр. Улуг уруу Көк

евна Чиңмит. Хеймер оглу мээң өөм эззи Чиңмит. Ол Тес-Хемниң чогаалчызы чо-улуг уруу Көк угбай дайын эгелээриниң чарыында хоорайже сургуулдап чоруп-раг барган. Ачазы уруун сураглап, Кызыл га чедерге, уруу төрөл угбазы Чындайның чурттавышаан, чедишкениң эки ажыл-чүрүп турар болган. Ачазы уруун чанаалы «Адыр, ачай, мээң шөлээмге чедир бир и, бичии мана, удавас чеде бээр мен» — «рем-даа чөпсүнгөш, чанып келген. Аалда ка кээп чугаалааш, оожуктуруп каан. Ийи-эрткен. Уруу сураг. Уруун сүрери-биле хоорайже аъттаныпкан. Авазы келгеш, иле ижин-кара чокка чугаалашкан. Уруу биче таныжы оолду (Чүргүй-оол Хомуш-деп аъткараар дээш саадап турган болган. соонда ээп чанып кээрге, уругнуң ада-ие-ер-чуртунга ыяал-ла кады чедер кылдыр ар аразында дугурушканын чугаалаан. чаар шынын чугаалаан уруун кээргээш, а арттырып кааш, чанып келген. Улузунга өвүн чугаалап четкен.

Чурттуң Улуг дайынынга чыл ажыр-шкан соонда, тыва эки турачыларны анынче чандырыпкан. Көктүн таныжы-йыңа немец-фашист эжелекчилер-рес-дидим демисешкени дээш «Совет иниң Маадыры» деп аттыг, орден-ме-даль, өөрүшкү-маңнайлыг ээп чанып келген. Кузу, Өлөт Чиңмиттин чугаазы: «Бир үм-биле шыкка ойнал турумда, өөвүстүн ында 3 аъттыг, шыгырт долу даалыңныг ар кээп дүштү. Дораан халып четтим. улус хой дөгөргөн, хойпак тиккен. рниң хөйү-даа хөлчөк. Кире бээрим-е угбам Көк, ооң чанында хөрээнде чайнаан, угбамның үзи акый олур. мени көрүп кааш, эргеледип чыттааш, аас хөйленниг акыйга: «Дуңмам Өлөт — диди. Мээң карактарым ол акыйның е кылаңайнып турар орден-медалында Сеткилимин билген ышкаш, ол честей н мээң хөрээмге кадап берген. Мээң м-даа аажок. Дораан-на шыкта өөрүмче мен. Оолдар аажок сонуургааннар. Бир ижме хөрээмде чараш чүвөм чок болган. алган мен. Эртенинде угбам, честем нап турган черимден тып алган. Угбам, иң О-Шынаага аалдап чедип келгени ырлап-биле дөмей апарган. Улус-чон, жалар оларны-сонуургап, дойлап шаг-ар. «Чиңмит ашактын уруу Көк Хемчик тип эккелген. Оозу артында-ла

Германнар-биле тулчуп тур-гаш, маадыр ат алган-дыр» дижип турган-нар».

Чүргүй-оол Намгаевич дайын соон-да Чаа-Хөлге МТС-ке инструкторлап элээн ажилдааш, кадайының чурту Тес-Хемге келгеш, партия райкомунга ажилдап турган. Ажы-төлдөнип, ийи оол, ийи кыстыг болганнар. Улуу Анатолий Хомушкучев — юрист, бичиизи Иван Хомушкучев — чолаачы мергежилди. Кыс уругтары Тама-ра — башкы. Хеймери Ирина — эмчи-фельдшер. Салгалдары дыка хөй. Шүптүзүн санап бижир болза, төңчү чок.

Чүргүй-оол Намгаевич — бөдүүн, биче сеткилдиг ада. Тес-Хемниң хүндүтүг дептеринде адын алдын үжүктөр-биле кири бижээн. Чүргүй-оол Намгаевич — мээң өөм эззиниң кол даяныгыжы. Шеригден келирге, баштай көдээ советке секре-тарьладып каан, оон улаштыр киномеханиктеп, садыгжылап, партия, совет ажылдакчызы чедир өстүрүп, өөреткен.

«Совет Эвилелиниң Маадыры» деп бедик аттын эдилекчизи Чүргүй-оол Намгаевич Хомуш-ку кожунуууска хүндүткелдиг, чоргаар чурттап чораан. Маадыр өгбөвистиң 2018 чылда 100 харлаан юбилейи. Амыдыралының аайы-биле чурттап чораан сууру Берт-Дага ажааган. 1971 чылда «Кызыл-дустай» бээрге, «Тес-Хем» сов-хозту ооң ады-биле Чүргүй-оол аттыг кылдыр эде адаан.

Ажыл-агыйының, амыдыралының аайы-биле Берт-Дага орнукушкан маадырвыс бо олчаан уттундуруп каар деп барбаан бе? «Шын» солунга парлаан «Даайларым» деп чүүлдүн авторун дет-кип, маадыр честевистиң ат-сыын, тураксаалын төп Кызылывыска кылган болза деп саналдыг мен. Амдык чылын 2018 чылда Чүргүй-оол Нам-гаевич 100 харлаар. Чүрүзү Өлөт Чиңмиттин бижээн шүлүүн чоок кудавыс Нина Хомушкуга бараалгалдып таныштырдым.

ЧҮРГҮЙ-ООЛ-МААДЫР ЧҮРЕКТЕРДЕ

Кызыл чечек, сарыг чечек
Кыш-даа четпес, харааданчыг.
Кыраан деп сөс, мөчээн деп сөс
Кымны-даа ойбас, хомуданчыг.
Берт-Даг сууру көстүп турар
Бедик тейде салган хөөр бар,
Чоннуң оглу — Чүргүй-Маадыр
Чогум-на ында удуп чыдар.
Туман-биле богааланган
Дужааш турар кашпал Берт-Даг
Муңгаралын чажырган дег,
Булут бөргүн кеде кааптар
Успа-Хөлче улдап кирген
Узун Тес-Хем чалгыттары
Эзир ышкаш эрес оглун
Эштип кээрин манавышаан...
Кырган, чалыы кым-даа келзе,
Кызыл чечээн хөөрге салыр.
Чүге дизе чүректерде
Чүргүй-Маадыр чурттап чоруур.
Умань хемни бир-пе дугаар
«Ура»-биле кешкен олчаан,
Көөр хөөн чогу фашистерни
Хөөрүнче аъткарыпкан.
Чоннуң оглун сактып чоруур,
Чоргаар изин йөрээп чоруур,
Украин, орус, казах
Улусту кым ончалай аар.
Хоорай, суурда кудумчулар,
Колхоз, совхоз, ясли-сад...
Маадырның адын адаан,
Барыксанчыг, көрүксенчиг.
Чүге дизе дириг чорааш,
Чүргүй-Маадыр келир өй дээш
Баскан изин арттырып каан,
Барымдаазы шак-ла ол-дур.
Төрзөн чурт дээш, төрөл чон дээш
Төккөн ханын харамнанмаан.
Чүректиглер чүрекири
Чүргүй-Маадыр ынчангаштын
Уран ырылар аялгазы —
Россияның чоргааралы!

КЛАРА ЧИҢМИТ.
Тес-Хем кижиле

Дириг чурттап чоруур кижиле
бүрүзүңгө төрөлдери эң чугу-
ла. Ук шаанда кижиниң ада-
иези уругтарын төрөлдериңге
албан-биле таныштырып,
аалдап чеде бээр турган.

Ынчангаш мен ачамның,
авамның төрөлдери кайда, кым-
нарыл дээрзин ажы-төлүмге та-
ныштырып, чагып-сургап кааным
дыка эки болган. Ындыг-даа бол-
за чамдыктары ол-бо суурларда
төрөлдөвүс бар бе деп айтыра
бээрлер. Бар болза бар деп чугаа-
лаар мен, ынчангаш ол суурдан
ашак, кадай ап болбас деп чагыр,
чүге дээрге бичи суурларда улус
төрөл-дөргүл боор. Шынап-ла,
Чыргакыда, Шемиде, Чыраа-Ба-
жында база ыраккы Сагыда ачам
төрөлдери бар. Төрөл улүзүм Баян-
Талада-даа бар. Мен эвес болзум-
за, ажы-төлүм мынча хөй төрөл-даа
тыппастар-дыр ийин.

Ада-иезиниң төрөлдери бил-
беске кончуг багай. Тыва кижиле
балар шагдан бээр төрөл сүрер
чаңныг, биче сеткилдиг чон болгай.
Бир эвес эң хөй фамилия болур
монгуштарның, кууларларның
чыгыжын кылыр болза, чартык ке-
зии төрөлдежи бээр. Ада-иезиниң
ук-ызыгуурун, төрелин билбес
кижини «мирит», «мелегей» дээр.
Чыпшык, төрөпзек, эвилең-ээлдек,
хүндүлээчел, дузааргак кижини
чону мактаар.

Амгы үеде шуут кайгамчык апар-
чыдар дивес силер бе, чоок төрөл
кижилери эдеришпес кылдыр
«реформалап каапкан-биле» дөмей.
Болза-даа кончуг чоок улустарның
оглу-кызы таныжып алгаш, ашак-
кадай-даа болу бергилээр тава-
рылгалар бар, ол чажыт эвес. Чон
ону биллип, чугаалажып-даа турар-
дыр. Кады төрзөн эр кижиле кыс
кижиниң ажы-төлүнүң ажы-төлү та-
ныжып алырга, өскелери билчир хи-
резинде, арага-хымызын кудуп, ке-
лин айтырып чеде бээрге, мырыңай
күдээвис-кеннивис дижи, дашка
көдүрүп, алышкылар, угбашкылар
кудашкылар апаар. Мону чүү деп
билирип? Ол дээрге төрөл бис деп
билишпес, «дөңгүр көк буга-биле»
дөмей болганы ол-дур.

Чүге мынчап бар чыдар тывалар
боор бис? Чүге дээрге шаандагы
ышкаш, ыңай-бээр аалдажып,
төрөл сүрбес, эмин эрттир соора
хувискаалып, эрткен үевишти уттуп
бар чыдарывыста. Арага-хымыс
ижип, ужа-төш чип, белек-селек
апса-ла, аныяктарның келир үеи,
оларның ажы-төл салгалы, дөргүл-
төрөл хамаарылга хамаанчок апар
чыдар. Мээң бир төрелим, дуңмам
телефоннааш, төреливиштиң оглу
ында бир улустуң уруу-биле та-
ныжып, күдээлеп турар дээр-дир,
төрөл бис бе, кандыгыл деп ай-
тырды. Кыс уругнуң ачазы мээң
чээним-дир дидим. Оон харын
сураа соксаан хире деп билдим.

Оолдар кадай алыр дээр болза,
мөгелер чурту Сүт-Хөлдөн, Эрзин-
Тестен, Тожудан, Мөңгүн-Тайгадан
алза чогуур. Бичи суурларда
шагдан бээр чурттап келген бөлүк-
бөлгээт улустар колдуунда төрөл
болур чүве. Чон база мону ожаап,
бодар көөр болза ында артык чүве
чок ийин.

Төрөл улустарның оглу-кызы
билишпейн бот-боттарынга ынак-
шыжа бээрге, ында чүдек, бужар
чүве чок. Ындыг-даа болза мону
бодар дег: чоок төрөл улустуң
ажы-төлү танышкаш, ашак-кадай
болу бээрге, оолдун чоок төрөлдери
ону канчап күдээм дээрли, шуут
болдунмас, кыстың угбалары кан-
чап кеннивис дээрли, дуңмалары
угбазын канчап чаавай дээрли, ол
окта таарышпас. Каяа-даа чорааш,
кудалажып турар улустар дугайын-
да, эртип турар кудалар дугайында
хөйну дыңнап, көрүп чор мен.

Бир-тээ бо чүүлүдү бижээн бол-

Езу-чаңчылдарывыс

ТӨРӨЛДЕР АЖЫ-ТӨЛҮ ӨГ-БҮЛЕ ТУТПАС

ганымда, өгленишкен аныяктарның
кудазынга хамаарыштыр мындыг
чүүлүдү айтыр бодадым. Бирээде:
чалалгага хамаарыштыр алырга,
чалалганың адаанда өгленип ту-
рар оол биле кыс аттарын салгаш,
кудавысче чаладывыс деп каан
боор. Чалалганың адаанга оолдун,
кыстың ада-иелери чөпшээржи
тур бис дээш аттарын салыр кыл-
дыр чурумчудуп алза эки. Азы
оглувустуң, кызывыстың өг-бүле
тудар куда-доюнче силерни чалап
тур бис дээр ужурут. Куданы кым-
нар эрттирип турарып? Аныяктар
боттары эвес, оолдун-кыстың ада-
иези, чоок кижилери-ле болгай.
Чурттаар оран-савазы, орун-дөжээ,
аяк-савазы, эт-севи, мал-маганы,
кудага келген хөй чонга янзы-бүрү
аыш-чем, арага-хымызы, аай-дедир
белек-селек солмугазы дээш санап
четпес бүгү чарыгдалды ада-иелер
үндүрер. Өгленип турар аныяктар
боттары амдызында хөй чонга
салыптар чүзү-даа чок хирезинде,
ындыг чалалганы канчап чонга
тарадырыл. Олар ада-иелериниң,
төрөлдөриниң, куда-дойга келген
хөй чоннуң салган үлүүндөн өңчү-
хөрөңгилег болу бээр ышкажыгай.

Оон ыңай бир шыланчыг эпчок
чүве: куда-дойнуң айткан шагын-
да эгелеви. Өгленип турар чам-
дык аныяктар, төрөлдери кудага
ырак-чооктан чалаттырып келген
арбын-хоор, улуг-биче чонун бода-
вас, чүгле боттарының эрге-ажыын
бодар, арай турамык, хүндүлээчел
эвес чоруу бар боор чүве-дир.

Оон ыңай бир элдептиг, кижиле
кайгап ханмас чүүл бар. Кудала
келген чон аразында чаңгыс-даа
орус кижиле чок, ол хиреде башка-
рыкчы эгезинден төңчүзүңге чедир
орус дыл кырынга микрофонга
2-3 шак дургузунда алгырып кээр.
Хайыраан-на арыг чараш тыва дыл
ынчал чоруй эстип каары ол-дур аа
деп кижиле бодай бээр.

Кудалар аразында «чижир» дээр
чүве бе, оолдун ада-иези 50 муң
акша салгаш, оон ыңай мал-маган
айыткан болза, кыстың ада-иези
100 муң акша салгаш, чаа бажың
дүлгүүрү тыпсып турганын база
көрдүм — халап чүве-ле болгай.
Черле кайгамчык чүве: өг-бүле
бюджеди, камналгаже көңүс сагыш
салбастан бис. Куда-дой эрттирер
дээш банкылардан бажын ажыр
чээли ап алгаш, ону төлөп чадап,
эвээш пенсиязын азы шалыңын-
даа холга тутпас олургулаарлар.

Кудала кара шагда көржүп,
ужурашпаан төрөлдөр-биле чугаа-
лажыр дээрге, диңмиттиг музыка
чүнү-даа чугаалаштырбас. Куда
төнерге, чүгле шала-була байыр-
лашкаш, чанар, ол-ла. Куда-дой
эрттирерде, аргалыг-ла болза,
хүндүскү чырык үеде эрттирери
күзөңчиг. Орайтаарга, ырактан
келген чонга дыка берге. Оон ыңай
электри чыры база өжүп каар.

«Чар иштиңде бүүрек дег» кыл-
дыр аныяктарны ийи таланың
ада-иелери, чоок кижилери кы-
зып тургаш, өглөп-баштап каарга,
чамдыктары чарлы бергилзэн-даа
боор. Ынакшылды камнап билбес,
шолук сеткилдиг, күжүр-ле эжин
кээргел чогу-биле «караан кылай-
тыр» кааптарларны чок деп болбас.

Мындыг чедер-четпестерни
хоорай, суму чагыргалары, аныяк-
тар болгаш өг-бүле ассоциациязы
база төрөлдөр эде-хере тыртар
болза эки.

Оолак КАРА-САЛ.

Чөөн-Хемчик, Чыраа-Бажы.

Бөгүн «Шынның» идепкейлиг бирикчизинин төрүттүнгөн хүнү

Хүндүткелдиг аалчы

ЧАРЫЛБАЗЫМ
ЧАЛЫЫ НАЗЫН

1960 чылдарның төнчүзүндө, чеден чылдарның эгезинде «Тываның аныяктары» солунун редакциязынга сураглыг артист Виктор Көк-оол, чогаалчылар Степан Сарыг-оол, Кызыл-Эник Кудажы, Юрий Кюнзегеш, Олег Сувакпит, Екатерина Танова, Сергей Пюрбю дээш өскөлөр-даа бола кире дүжөр чүве. Чүгө дээрге ук солун оларның аныяк назыны-биле холбашкан, аңаа ажилдап чорааннар. К-Э. Кудажының допчу намдарында «Тыным болган «Тываның аныяктары» деп бижээн.

Ол үеде «Тываның аныяктары» солунун редакциязынга ажилдап турган аныяк кижилер Василий Монгуш, Александр Даржай, Шомаадыр Куулар, Владимир Серен-оол сөөлүндө сураглыг чогаалчылар апарган.

1970 чылда чайгы үеде редакцияга ажилдап олурумда, сураглыг шүлүкчү Сергей Бакизович аалдап чедип келген. Хүндүлүг акым-биле амыр-менди солчуп, кезек чугаалажып олурувуста, ол менче саазында бижээн шүлүүн сунду. Номчуурумга, «Чарылбазым чалыы назын» деп кедергей солун, уяранчыг шүлүк болган. «Канчап мындыг

кударанчыг шүлүк бижип алганыңар ол, Сергей Бакизович?» – деп айтыра-рымга, ол чиге харыы бербейн, байыр-лашкаш үнө берген. Ам номчукчуларга ооң ынчан менээ берип каан шүлүүн бараалгадым.

Байыр-оол МОНГУШ,
«Тываның аныяктары»
солунун 1970-1973 чылдарда
редактору.

● Сергей ПЮРБЮ

ЧАРЫЛБАЗЫМ
ЧАЛЫЫ НАЗЫН

Кыраан назын,
хомудавайн
өршээп көрөм,
Кырым сынар,
сенче көрнүр
хөңнүм чогул.

Чаңгыс-даа ыр сенээ тудуп
четтикпедим,
Чалыылардан адырлып ап
чадап кагдым.

Кырыыр назын, сенден чайлаар
орук бар бе?
Кызыл-хүнде бир-ле кежээ
уткужар бис.
Чалыыларга амдызында
бараан болуп,
Частың чечээн – ынакшылды
ырлап берейн.

Шалың доңуп, башкы хыраа
дүшкелекте,
Сарыг бүрү сылдырткайдыр
хадаалакта,
Эргим кыстың, эрте
частың дугайында
Эгелеп каан узун ырым
төндүрүп каайн.

Кыраан назын, ынча
дыка далаштырба!
Кызыл-хүнде аян тудуп
чедип кээр мен.
Чаагай эрткен хомудал чок
чуртталгаңны,
Чалыы шааңны,
ынакшылды
ырлап бээр мен.

«Тываның аныяктары» солунун редакция
коллективи.

Бо чылдың сентябрь эгезинде Кызылдың хоорай хүнүн демдегеп турда, философия эртемнеринин кандидаты, Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы, Тываның гуманитарлыг болгаш тускай шинчилелдер институтунун эртем ажилдакчызы Монгуш Сендажиевич Байыр-оолга «Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатызы» деп бедик атты, Хүндүлүг хамаатының шын-зылгазын байырлыг байдалга ты-выскаан.

«Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатызы» деп атты найысылалдың хөгжүлдөзүндө боттарының көсүкү үлүүн кириген кижилерге тыпсып турар. Бо атка төлөпиг болганнар ниитизи-биле 59 киж. Оларның аразында тудугчулар, башкылар, эмчилер дээш өске-даа эртем-билиглеринг хамаатылар бар.

Монгуш Сендажиевичинин амыдырал-чуртталгазы дыка солун кижиге болган. Ол Сүт-Хөл кожуунун Алаштын Кызыл-Тайгага 1939 чылдың октябрь 17-де төрүттүнгөн.

Бичии Монгуш элээдизинден-не үжүк-бижикке, билгилерге кончуг сонуграк оол чүве-дир. Кызыл-Тайга эге чада школазынга 4 классты дооскаш, Хөндөлөң школазынга, Ак-Довуракка өөрөнгөш, улаштыр Аксы-Барлык ортумак школазынга 10 классты дооскан. 1959 чылда аныяк оолду шериг-далай флотунун тудуг кезээнге чер тепсикчизи албан-хүлээлгезин ол күүседип турган. Эш-өөрүн башкарып шыдаар эр ротаның комсомол организациязын удуртуп, командир мөзү-бүдүжүн көргүскөн. Шериг албан-хүлээлгезинге шылгарааны дээш, Оожум океанның шериг-далай флотунун командакчызының дуjaалы-биле Монгуш Байыр-оолга «СССР-ниң Камгалал яамызының тудуунун тергигини» деп мактал бижин болгаш «Шериг тудуунун тергигини» деп хөрек демдээн тывыскаан. Ооң чуруун «Советский воин» сеткүүлдүн 1962 чылдың май айда үндүрүлгезинин бирги арнынга парлаан. Шериг албан-хүлээлгезинге шылгараңгай солдатты СЭКП кежигүнүнге кандидат кылдыр хүлээп алган.

Хоочуннар аравыста

ХҮНДҮЛҮГ ХАМААТЫ

Монгуш Сендажиевич бодунун чогадыкчы ажилын шеригге-ле эгелээн, «Боевая вахта» солунун идепкейлиг бирикчизи турган. 1962 чылдың күзүн шеригден халажып келгеш, «Тываның аныяктары» солунга корреспондентилеп ажилдай берген. Ол-ла чылдың ноябрь айда ону СЭКП-ниң чигине кежигүнүгө хүлээп алган. Бо дээрге ол шагда аныяк кижинин депшил ажилдаарына улуг партияжи деткимче. Ынчангаш Монгуш Сендажиевич «Тываның аныяктары» солунун кол редактору албан-дуjaалга чедир депшээн. «Тываның аныяктары» солун аныяк журналистин амы-хууда амыдыралына улуг аай-баштыг болган. Келир үеде уруг-дарыының иези Ондар Дукуровна-биле аныяктар солунунга ажилдап тургаш, таныжып алгаш, өгленип-баштанып, амыдырал-чуртталгазы болгаш ажил-ижи улам шуудал, ажы-төлдүг, хөй уйнуктарлыг бооп, эп-найыралдыг, аас-кежиктиг чурттап чоруурлар.

М.С. Байыр-оол 1964-1968 чылдарда Хабаровскиниң дээди партия школазынга өөренип, дээди партия эртемни чедип алган. 1970 чылда СЭКП ТК-ның чанында Ниити эртемнер академиязының аспирантуразынче өөренип киргеш, ону чедиш-кинниг доозуп, философия эртемнеринин кандидаты эртем адын камгалап алган. Амыдырал-чуртталгазын, билин эртемге бараалгаткаш, журналистеп, сайыттап-даа ажилдап чорааш, эртем-шинчилел ажилдарын каян-даа кагбайн келген.

Тывага болган политиктиг репрессиялар дугайында шинчилел ажилдарында эртемденниң кол сорулгазы – репрессияларның чылдагааннарын тодарадары. Монгуш Сендажиевичинин шинчилээни-биле, Тывага политиктиг репрессиялар 1929 чылда эвес, а 1923 чылда эгелээн. Феодалдыг Тыва үезинде эрге-чагыргага ажилдап чораан дүжүмет кижилерин, ламаларның ылгавыр дем-

Бир материалга
хамаарыштырЧОРГААРЛАНЫП
ЧОРУҢАР

Бо чылдың сентябрь 14-те «Шын» солунга үнген «Амбын Ноянның салгалдары бар» деп Клара Чиңмиттин чагаазын улуг сонуграл-биле номчааш, менээ хамаарыштыр сөстери дээш сеткилим ханызындан өөрдүм.

Июль 22-де үнген «Шында» мээң чүүлүмнү «Амбын Ноянның салгалы кымыл?» деп ат-биле парлаан. А мен салгалы эвес, уксаазы кымыл деп бижээн мен. Ону редакцияның ажилдакчызы шын эвес кылдыр эткен. Бодум Амбын-нояннарның салгалын билбес болгаш ындыг ат-биле бижиир кандыг-даа барымдаам чок. Чүүлүмнү эгезинде-ле мээң хайым болду бе, төөгү дептеринде Содунам Балчырын Оюн деп бижээннин мининген мен. Бир эвес амбын-ноянның салгалдары омаан «Оюн» деп бижидип алган болза, оларның эргези-дир. А мен төөгү документилеринден оларның төрөл-бөлүүн (омаан, уксаазын, эрги сумузун) Куулар деп билип алдым. Ылавы-лаарга, амбын-нояннар манчы кыдаттарның аг-шеринге удур чаалажып чораан эрес-маа-дыр. Куулар Хуралбайны салгалы-дыр. Ол дугайында кысказы-биле бижээн мен.

Совет үеде амбын-нояннар дугайында чүгө сымыранчып чугаалажыр, оларның ажы-төлү бис дээринден коргар турган. Чижээлээрге, Ю.Аранчин биле Н. Күнчүннү адазы Лудужап Комбу-Доржунун азы Содунам-Балчырын бижээчизи чораанын олар чажырап турган. Ол дээш Николай Күнчүннү «Тываның аныяктары» солунун редакторундан халап, нам кежигүнүндө үндүргөш, Тожу же шөлээн. Ийе, ол колхоз даргалап турган. Ынчап кээрге, амбын-нояннарның езу-луг омаа чоокка чедир-ле билдинмес турганы илереп кээр. Олар ада-өгбөзүн суравайн, өскөлөрдөн чажыртынып чораан. Чогаалчы Өөлөт Чимиттин шүлүглели ССРЭ буураан соонда үндү. Ам олар улуг өгбелери Куулар Хуралбайга, Барымаага, Дажыга, Седенбалга болгаш өске-даа амбын-нояннарга чоргаар-ланыр эргелиг. Олар 18 чүс чылдың ортаа үезинден 19 чүс чылдың төнчүзүгө чедир бүгү урянхайны чагырып чорааннар.

Адак сөөлүндө амбын-нояннар дугайында Өлзей-Очурнун 1899 чылда бижээнинден ушта бижилгемни ооң салгакчыларына ба-

раалгаттым. Урянхайның төөгүзүндө амбын-ноян чораан. Ынчан урянхайла бирик билбес турган.

1. Мадаржай (Манаажай) 1762-1768
2. Хумуджап 1764-1781 чч.
3. Делек-Даши 1781-1786 чч.
4. Дажы 1786-1793 (тыва) чч.
5. Данзын 1793-1796 чч. Дажының
6. Седенбал 1796-1818 чч. Данзын

дунмазы

7. Бадыжап 1818-1823 чч. Седенбал
8. Ламажап 1823-1862 чч. Бадыжап

дунмазы

9. Шындазын 1862-1864 чч. Ламажап
10. Өлзей-Очур 1865-1899 чч. Шындазын

11. Комбу-Доржу 1899-1915 чч. Өчурнун
12. Арбаан-Демчи 1915-1916 чч.
13. Содунам-Балчыр 1916-1921 чч. К. Доржунун

огу (5 чыл).

Амбын-нояннар дугайында тускай шүлүк лээн эртем ажылы чок. Тываның төөгү (2007 ч.) Ю. Аранчинның база А. Самдажыларда оларның дугайында кыска дээрлер бар-ла харын. Куулар Содунам чыр урянхайның төөгүзүн төгөге чүдү Кызылче чорудуптарга, Бай-Хаак чоо бирик билбес кызыл шериг ону докта-каш, чүнү чүдүрүп алган чор силер дугайында амбын-ноянның (урянхайның) архив дээрге «Ону канчаар чүвөл? Өрттедипти – дээн. Ол дээш маргылдаа үнерге К.А. Аранчин биле Н. Күнчүннү адазы Лудужап Комбу-Доржунун азы Содунам-Балчырын бижээчизи чораанын олар чажырап турган. Ол дээш Николай Күнчүннү «Тываның аныяктары» солунун редакторундан халап, нам кежигүнүндө үндүргөш, Тожу же шөлээн. Ийе, ол колхоз даргалап турган. Ынчап кээрге, амбын-нояннарның езу-луг омаа чоокка чедир-ле билдинмес турганы илереп кээр. Олар ада-өгбөзүн суравайн, өскөлөрдөн чажыртынып чораан. Чогаалчы Өөлөт Чимиттин шүлүглели ССРЭ буураан соонда үндү. Ам олар улуг өгбелери Куулар Хуралбайга, Барымаага, Дажыга, Седенбалга болгаш өске-даа амбын-нояннарга чоргаар-ланыр эргелиг. Олар 18 чүс чылдың ортаа үезинден 19 чүс чылдың төнчүзүгө чедир бүгү урянхайны чагырып чорааннар.

Адак сөөлүндө амбын-нояннар дугайында Өлзей-Очурнун 1899 чылда бижээнинден ушта бижилгемни ооң салгакчыларына ба-

раалгаттым. Урянхайның төөгүзүндө амбын-ноян чораан. Ынчан урянхайла бирик билбес турган.

Ындыг-даа болза, Тываның Күрүнө винде база бистин институтун эртем винде амбын-нояннар дугайында материалдар бар. Чижээлээрге, Иргит Шагдыржа сактышкыннары.

Бир эвес амбын-нояннарның салгалдарында ада-өгбелеринин дугайында аныяк сонуграар азы төөгүнүн шинчилелин кыска дээрлер бар болза, менче бо дугайында 89133428633 долгал болур. Азы Тыва Гуманитарлыг эртем-шинчилел институту чедип келир.

Амбын-нояннарның салгалдарына хүндүткел-биле,

Байыр-оол МОНГУШ
хоочун журнал

Монгуш Байыр-оол шеригде.

политиктиг деткимчезинге даянып турган болгаш, удурланыкчыларын политиктиг репрессияга таварыштырып, тиилеп үнө Ооң соонда Салчак Токанын тергигден удуртулганы ТАР-га тургустунган.

Күрүнениң иштиги политиктиг камгалал эргелелин Иштиги херектер яамызы кылдыр эде организастан. 1939 чылда «ТАР-ның ИХЯ-ның онза суд коллегиязын» дугайында хоойлуну хүлээп алган соонда, Онза суд коллегиязы херектерини чүгө истелген материалдарын үндөзилеп көрүп, буруудаттырганнар өчүүн, херечилерниң херечилээнин кыска дээрлер бар болза, менче бо дугайында 89133428633 долгал болур. Азы Тыва Гуманитарлыг эртем-шинчилел институту чедип келир.

Тывага политиктиг репрессиялар он чорудуп турган кижилерниң өжөгөзү кылган херээ эвес, а Тыва Арат Республика бут кырынга көдүрүп турар үеде тургустунуп келген төөгү-политиктиг байдалдан тывылган болуушкун деп эртемден философ Байыр-оол Монгуш ужуражылга үезинде демдеглээн. Салчак Токанын Тываның хөгжүлдөзүгө кирген төөгү ужу-дузалыг үлүүн база бедик-биле үнелээр ужурулг бис деп ол чугаалаан.

Шаңгыр-оол МОНГУШ

Эрзин сумузуңда хоочуннар
чөвүлели улуг назылыглар-
же кичээнге келгенин күштелдирип,
оларның-биле тодаргай ажил-
дарны чорудуп турар. Чөвү-
лелдин даргазы Светлана Да-
жымба хоочуннар ортузунга
чорудар ажилдарының планын
тургузуп, көрдүнгөн хемчеглер-
ни күүседир дээш ай санында
кежигүннерин чыып, оларның-
биле доктаамал сүмележип
ажылдаарын чурумчуткан.

ТОКА БОЛГАШ ЧОГААЛ

(Төңүзү. Эгези № 121 «Шында»).

Эртемден, чогаалчы Екатерина Танованың
эззи композитор Альберт Тановтуң адазы,
айгы «Чаа орук» деп тыва үжүлелдин ав-
С. Токаның Москвага кады өөренип чораан
ТАР-ның культура сайыды чораан Седип-оол
«Интернационал» деп тыва ырының сөзүн
ткан деп солунга бижээнин номчааш, дыка
ргаан мен. Улустуң аас чогаалы чечен-мерген
ерден эгезин алып болганда, аңаа шынзык-
баарының барымдаазы чок болган. Харын
эззезулуг ажыдышкын-биле дөмей болган

руне ужур-дузалыг кызыг чай чок ажилдыг
инде, чечен чогаалга, уран чүүлге, культурага
арышкан айтырыгларны кажан-даа ийги чер-
кылдыр санавайн чорааны, ооң аңаа хандык-
мын, бердингенин, ооң ужур-утказын билирин
илеп турар.

29 чылда КУТВ-ту (Чөөн чүк ажилчы
рының университети) дооскаш, Тываже чанып
аньяк Токаны ТАРН-ның VIII съездизинге,
митеттин ийги секретарына, ТАР-ның куль-
сайыдының албан хүлээлгезин дапкырлаар
ар сонгааны таварылга эвес.

ва бирик чогааттыгаш, чаа-ла чаңгыс харлап
үези болур 1931 чылдан эгелээш, С.К. Тока
ага чорааным», «Биченей» болгаш өске-даа
чугааларны, очерктерни, «Дөңгүр-оол»,
Хара болгаш Семис-Кара», «Херээжен» деп
ри бижээн. А 1941 чылда утка-шынарының-
ан-чечениниң, хемчээлиниң-даа талазы-биле
даагы чогаалдарын ажып турар «Мээң сак-
ыным» деп номну чырыкче үндүргөн.

ын үезинде Тывага кээп чораан сураглыг
у, фронтучу Степан Петрович Щипачев ук
и тоожу кылдыр бижириң сүмелзэн. Ону
ир (Пальмбах) болгаш өскелерниң-даа
ды-биле 1943 чылдан бээр Москваның,
бирскиниң ном үндүрер черлериниң, эгезин-
с чадырда» деп тоожу кылдыр, ооң соонда
ужарже» деп ат-биле «Араттың сөзү» деп
кының бирги ному кылдыр үндүрүп турганын
чулар билер. «Араттың сөзүнүн» бирги но-
ССРЭ-ниң Күрүнө шаңналын тывыскан бол-
лөгейниң улустуң 23 дылдарынче очулдур-
болгай. «Араттың сөзүнүн» бирги ному дээр-
инген деп санадып турар. Ында солун арын-
й-даа болза, совет үениң, революцияның,
ус акывыстың Тыва чонга көргүскен ачы-ха-
н улам көскүлөндирип хөөредир дээш, тыва
эрткен үезин чүгле караңгы өңер-биле эмин
адамык, бүдүүлүк кылдыр чуруп көргүскен.
чугаалаарга, эрткен үени бактаарының-даа,
ени мактаарының-даа дузун ажыдыпкан
йнаан. Езулуг-ла социалистиг реализмниң
майыбы!

анмыже «Араттың сөзү» тыва литературага
мчээлдиг калбак чогаалдың эгезин салган
маргыш чок. Улустуң чогаалчызы Кызыл-
удажы тыва чогаалдың үнүп келген угун-
сурап турар мерген сөстөрүнүн аразына
ың тос чадырыңдан» деп сөстөрү анаа эвес
ан болбайн аан.

ен чогаалдан аңгыда, уран чүүлдүн бүгү
еринге ханы сонуургалдыг удуртукчу тыва
сагыш-сеткил культуразын бедидеринге
үүн кириген. Чогаалчылар, чурукчулар эви-
ин тургузарына дорт киржилгелиг болган.
ың болгаш композиторларның ажил-чору-
н доктаамал хайгаарап, четпестерин улуг
ал-биле шүгүмчүлөп, а чедишкыннеринге
ланып чораан.

адыкчы ажилга делгем ак орук турар эвес.
бүрүнүң чогаалдык дилээшкыннериниң,
туржук, бодунуң сеткил-сагыжында дада-
мышкынны ажып эрткеш, янзы-бүрү өңнери,
авыс үннери, элдек чараш шимчээшкын-
шилип, чечен-мерген сөстөрүнүн дээжизин
ишкип, эптеп-чөптөп келгенинден уран
чогаалы төрүттүнер дээрзи билдингир.
ен үезиниң эки-даа, багай-даа чүүлдеринче
зуруу чокка холуштур хөмө дүпкүрүп чоруур
зон өөделиг чүве үнмөс дээрзи билдингир.
чурттуң чечен-мерген өгбөзи Абу Талиб:
үенче дорзук боону (хол боозу) чазылды-
болзуңза, келир үең сени инек-боозу-биле
ю) адыптар» дээн уткалыг чиге сөстөрү
ап каан ышажык.

Бригад ДҮПЧҮР

Хоочуннар чөвүлелдеринде

ИДЕПКЕЙЛИГ БУУРУЛ БАШТЫГЛАР

Наталья Ликтановна уруглары-биле. 1998 ч.

варлап ажилдаан. Ооң соонда Эрзин
районнуң тудуг организациязынга
(КМК-га) шукатур-малярлап, хүндүпүг
дыштанылгаже үнгүжеге чедир ажил-
даан.

Чыылган чонга ооң чугаалап берген
намдар төөгүзүн дыңнап олурарга,
чуртталганың белең эвес оруктарын
эрткен көңүг тура-сорукут эне болду.

«1970 чылдан эгелээш, чааскаан
арткаш, ажы-төлүмнү бут кырын-
га тургузуп, төлөптүг кижилер кыл-
дыр өстүрүп, эртем-билигге чеди-
рип алдым. Ажы-төлүмнү кижизиг
кылдыр өстүрүп алып дээш, бүгү
күжүмнү үндүргенимниң түңнелинде
олар төлөптүг кижилер болуп ажил-
дап чорлар» – деп, чугаалаанынга
чөпшээрешпес арга чок. Ол дээр-
кымга-даа өөредиглиг чугаа-дыр.

1940 чылда Насов Хүлер-оолович
Баранмаа-биле өг-бүлө туткаш, хөй
уругларны өстүрүп, төлөптүг кижилер

кылдыр кижизиткен. Улуг оглу Альберт
Иштики херектер яамызының хоочуну.
Ийги оглу Александр Россияның чу-
рукчулар эвилелиниң кежигүнү, скульп-
тор, Тываның чурукчулар эвилелиниң
даргазы, үшкү-дөрткүзү ийистер Айсу
биле Айсу Кызыл болгаш Эрзин ко-
жууннарда шүүгү черинде ажилдап
чоруурлар, бешкизи Арслан Кызыл
хоорайда сайгарлыкчы.

Хүндүткелдиг эневиштиң шупту
ажы-төлү, кенээтери, күдээпери тус-
кай эртем-билигиге, ажил-агылыг,
ажы-төлдүг. Наталья Ликтановнаның
чурттап эрткен төөгүзү бистерге,
ылаңгыя аныктарга үлөгер-чижек.

Залда чыылган чоннуң хөй кези
улуг назылыглар, буурул баштыг
кырган-авалар болгаш кырган-ачалар
база аныктар. Библиотека ажилдак-
чылары залдың фойезинде Наталья
Ликтановнаның өг-бүлезин болгаш
ажы-төлүнүн ажил-чорудулгазын
көргүскен аажок солун фото-чурук-
тар делгелгезин кылган. Ылаңгыя
чурукчу, скульптор оглу Александр
Баранмааның авазының ужуражыл-
газынга бодунуң кылган ажилдарын
көргүскен делгелгени чон улуг сонуур-
гал-биле көргөн.

Ужуражылганың төңчүзүнде На-
талья Ликтановнаның ажы-төлү
ужуражылганың киржикчилери улуг
назылыгларны боттарының белеткеп
алганы амдангыг аш-чеми-биле
шайлатканынга өөрүп четтиргенин
хоочуннар илереткен. Бо хемчеглери
организастаарына сумунуң хоочуннар
чөвүлелиниң кириген үлүг-хуузуң дем-
деглээр апаар.

Халарбаа КАРА-ООП,
күш-ажылдың хоочуну.

Чуруктарны авторнуң архивин-
ден алган.

Скульптор Александр Баранмаа хоочун даш чонукчулары-биле.

Эрзин сумузуңуң командазы.

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

Тыва Республиканың кадык камгалал сайыды Орлан Эрес-оолович Донгактың өөнүң ишти

Снежана Бековна ДОНГАКТЫҢ

мечээни-биле холбаштыр Тыва Республиканың Баштыңы база Тыва Республиканың Чазаа оң өг-бүлезинге, чоок кижилеринге ханы кажыдалын илергейлеп, аар чидиргени кады үлежип тур.

Снежана Бековна ДОНГАКТЫҢ

чырык черден элекке чарлып чорутканы-биле холбаштыр Тыва Республиканың Конституция судунуң коллективи оң төрөл болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалын илередиң тур.

Ол кайгамчык чараш, эки сеткилдиг, дузааргак бистиң коллегавыстың дугайында чырык сактышкыннар бистиң чүректеривиске кезээ мөңгедер артар.

Бо берге үеде Силер-биле кады кажыдап тур бис.

МӨГЕЙИГ

Бистиң эргим, ынак, хүндүлүг ада-иевис, кады төрээнивис Сенчи Серенович база Татьяна Салчаковна ХЕРТЕКТЕРНИ сөөлгү оруунче үдежил, биске моральдыг база материалдыг дузаны каткан УФСИН, ЧОП «Сапсан» коллективтеринге, рейс «Кызыл — Красноярск — Кызыл» бригадаларга, хоорай база Дээди судтарның коллективтеринге, Роман Нордупович Монгушка, Бай-Тайга кожуун чагыргазының баштыңы Сергей Сээ-Сүрүнович Салчакка, кожуунуң мал эмнелгезиниң коллективинге, Кызыл-Дагның «Хүнчүгөш» уруглар садының коллективинге, кожоларывыска, ада-иевистиң чаңгыс классчыларыныска, чаңгыс курсчуларыныска, эш-өөрүвүске, кожоларыныска, Тээли, Кара-Хөл, Найырал, Ак-Довурак, Сүт-Хөл, Өвүр, Чадаана, Чеди-Хөл, Эрзин, Тес-Хем, Бай-Хаак, Тожу, Бии-Хем, Кызылдан келген кудаларыныска, чааваларыныска, честелеривиске, күдээлеривиске база төрөлдеривиске кажан-даа эгиттинмес улуг чидиргенивис, ажыг-шүжүүвүсү кады үлежип, улуг дузаны чедиргенивис дээш Силер бүгүдөгү улуу-биле четтиргенивисти илередиң мөгейдивис. Оолдары, кады-төрээнивис.

ХЕВИСТЕР ЧУП ТУРАР**чедирилгелиг****ПЕНСИОНЕРЛЕРГЕ ЧИИГЕЛДЕ – 10 ХУУ**

Харылзажыр телефону: 8-923-545-4084

АДРЕЗИВИС: Кызыл хоорай, Магистральный кудумчузу, бажың 28. ЧИИГЕЛДЕ сентябрь 1-ден декабрь 31-ге чедер.

ООО «Магистральная». ОГРН 1161719051537

**ГБПОУ РТ «Тувинский
сельскохозяйственный техникум»
объявляет набор на курсы**

Бухгалтер малого предприятия с ведением учета в 1С Бухгалтерия подготовка – 1 месяц
Ведение бухгалтерского учета в программе 1С Бухгалтерия – 2 недели
Оператор ЭВМ – 2 недели
Основы работы в сети интернет – 2 недели
Секретарь делопроизводитель – 2 недели
Тракторист-машинист категории «В» – 1,5 месяца
Фермер-предприниматель – 1 месяц
Фотошоп – 2 недели
Электросварщик - подготовка, переподготовка на разряды

Начало работы курсов по мере комплектования групп.
Справка по телефону: 2-74-26; 8-923-551-84-88;
8-923-263-17-31

солуннуң сайтызы: //shyn.ru

электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 12345 экз. Үндүрүлгениң тиражы: 337

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб.: 29-32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. Шююн – 2-01-35.
Кол редакторнуң оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар
Д.С. Монгуш – 2-17-91.

Секретарь В.М. Чактар – 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн, Н.К. Санчай-оол,
А.А. Лагзы) – 2-18-10.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:

Нийтирил-политиктиг (редактору Ш.М. Суван)
Экономика, үлетпүр болгаш көдээ ажыл-агый (редактору А.Н. Соян)
Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эрзеп, корр. Ш.Н. Ховалыг) – 2-17-94.
Култура, чогаал, медээлер база спорт килдизи (редактору Э.Н. Кол).
Очулга (редактору Д.И. Чыдым, очулдуруучу А.К. Ооржак).
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр. счет № 301018105000000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва»
г. Кызыл.

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгарал талазы-биле
Федералдыг албаның Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солунну
2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккөн.
Херечилдин дугаары – ПИ № ТУ17-
00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлан
(Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарнык
торларының бодалдары редакцияның туружу-
дүүлүгүн барып болур. Айыттыг саннары бот-
өскө-даа фактылары, дыңдагылары дээш автор
боттары харылзаар.

Чагыдылга индекс: хуу кижилерге – 11530,
организацияларга – 31730
Солун неделяда үш катал үнер
Хемчээли 3 парлар ама.
Номериң парлаггаже дужааганы:
график өзүгүр – 21.00, херек кырында – 18.00
Солун көлбөй барганда, 3-14-94 телефонун дугаар

**ИВАН ЯРЫГИН АТТЫГ СПОРТ
КОМПЛЕКИЗИНДЕ**

бичии оолдар,
уругларны өөредир-биле тыва хүреш, сумо
бөлүүнүгө хүлээп ап турар.

Бир айда өртээ 2500 рубль.

Болур хүннери: понедельник, среда, пятница.
Эртенги үеде 9.00 шактан 10.00 шакка чедер.
Дүштеки үеде 15.00 шактан 16.00 шакка чедер.

База чиигелде
кылдыр 8 катал
бассейнге халас
эштир.

Тренер-баш-
кы: Баткар Баасан
Андреевич — Тыва
Республиканың
Начын мөгези,
сумога спорт
мастери, оолдар
аразында Европа
чемпиону, сумога
бичии оолдар аразында Делегей чергелиг чем-
пион, аныяктар аразында 3 дакпыр Наадым
чемпиону.

Харылзажыр телефону: 2-16-16.

Ол ышкаш бичии оолдар, уругларны ба-
ге эштип өөредир бөлүкче база хүлээп ап
Бир айда өртээ 2400 рубль (12 катал б

Кичээл шактары:

9.00-10.00 – 11 хардан өрү.

10.00-11.00 – 7-10 хар.

14.00-15.00 – 7-10 хар.

15.00-16.00 – 10-12 хар.

16.00-17.00 – 13 хардан өрү.

18.00-19.00 – школа назыны четпез 5-

Неделяда 3 катал болур, хүннери: вт
четверг, суббота, аңаа немей чиигелде — ул
санында халас эштир.

Тренер-башкы: Донгак Сайын-Белек А.
оолович.

Бодунга ап алыры-биле:

1. Эмчи справказы (дерматолог, я/г/ли-
диатр).

2. Сугга эш-
тир хеп, бөрт, ка-
рак шили, чунар-
бажыңга ажыглаар
херекселдер.

Харылзажыр
телефону: 2-16-16.

Чагыдылга-2018 эгелээн**«ШЫН» — ТӨӨГҮЛҮГ СОЛУН**

«Шын» солуннуң 2018 чылда чагыдылгазы Тываның бүгү почта салба-
ларында бо хүннерде чоруп турар. Ынчангаш «Шынны» үезинде чагыд-
алырынче республиканың ырак-чоок булуңнарында чурттап турар хүндү
чонувусту, бижикчилеривисти, номчукчуларыныска кыйгырдывыс!

«ШЫН» СОЛУННУҢ ЧАГЫДЫЛGAZYНЫҢ ӨРТЭЭ

Почта таварыштыр хуу кижилерге:

Чартык чылда – 1001 рубль 64 көпеек.

Кварталда – 500 рубль 82 көпеек.

1 айда – 166 рубль 94 көпеек.

Почта таварыштыр организацияларга:

Чартык чылда – 1061 рубль 64 көпеек.

Кварталда – 530 рубль 82 көпеек.

1 айда – 176 рубль 94 көпеек.

РЕДАКЦИЯДАН БОТТАРЫ КЭЭП АЛЫР КЫЛДЫР ЧАГЫДАР БОЛЗА

хуу кижилерге:

Чартык чылда – 576 рубль 00 көпеек.

Кварталда – 288 рубль 00 көпеек.

1 айда – 96 рубль 00 көпеек.

организацияларга:

Чартык чылда – 720 рубль 00 көпеек.

Кварталда – 360 рубль 00 көпеек.

1 айда – 120 рубль 00 көпеек.

**Хүндүлүг чонувус! «Шын» солунну үезинде
чагыдып номчуңар!**

ИЗВЕЩЕНИЯ

Администрация Каа-Хемского района инфор-
мирует о предоставлении земельного участка
с кадастровым номером 17:04:1402004.442, из
земель населенного пункта, расположенного
по адресу: Российская Федерация, Республика
Тыва, Каа-Хемский район, с.Сарыг-Сеп, ул.
Братьев Шумовых, дом 14, с общей площадью
800 кв.м., разрешенное использование — для
индивидуального жилищного строительства.

Заинтересованные в предоставлении зе-
мельного участка граждане вправе подать заяв-
ление о намерении участвовать в аукционе на
право заключения договора аренды в течение
30 календарных дней с даты опубликования
настоящего объявления по адресу: Республика
Тыва Каа-Хемский район, с.Сарыг-Сеп, ул.
Енисейская д 143 с понедельника по четверг с

9.00 часов до 15.00 часов администрация К.
Хемского района.

Управляющая делами Администрации
района Г.А. Кууп

***

В администрацию Чеди-Хольского кож-
на поступило заявление о предоставлен-
земельного участка в аренду, из земель
селенных пунктов с кадастровым номером
17:15:0301012:1370 с общей площадью 1
кв.м., с видом разрешенного использования
предпринимательство, расположенного по ад-
су: Республика Тыва, Чеди-Хольский рай-
с. Хову-Аксы, ул. Гагарина, дом 19 а.

Гл.специалист по земель-
отношениям администра-
Чеди-Хольского кожууна Ондар А.